

па аналогіі, або ў некаторых дзеясловах суб'ект дзеяння як бы заключаны ў аснову дзеяслова: *морозит — мороз; гремит — грол; зорит — зори; светает — свет* і г. д.»⁷. Сёння такога роду сказы ўспрымаюцца як бессуб'ектныя.

Такім чынам, БС, прадстаўляемая структурнай схемай V_{imps} са значэннем змены часу сутак і атмасферных з'яў прыроды, характарызуецца невыражанасцю суб'екта. Бессуб'ектнасць такіх сказаў выцякае з асаблівасцей іх унутранай структуры, лексічнага значэння словаформаў, што выступаюць у якасці семантычнага прэдыката. Бессуб'ектнасць БС структурнай схемы V_{3s} з тым жа значэннем абумоўлена якасцямі самой мадэлі БС і кантэкстам.

¹ Шведова Н. Ю. // Славянское языкознание. М., 1973. С. 483.

² Белашапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977. С. 120.

³ Шведова Н. Ю. Назв. праца. С. 461.

⁴ Гл.: Бабайцева В. В. // Предложение как многоаспектная единица языка. М., 1983. С. 14; Бурако Л. І. Сучасная беларуская мова: Синтаксис. Пунктуацыя. Мн., 1987. С. 126.

⁵ Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. Киев, 1984. С. 24.

⁶ Гак В. Г. Беседы о французском слове. М., 1966. С. 274.

⁷ Галкина-Федорова Е. М. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 309—310.

Т. В. КАПЯЙКО

МЕТАФАРЫЗАЦЫЯ Ў ТЭРМІНАСІСТЭМАХ ПРЫРОДАЗНАУЧНЫХ НАВУК

Папаўненне слоўнікавага складу за кошт пераасэнсавання існуючых у мове лексічных адзінак з'яўляецца традыцыйным для беларускай мовы і даволі актыўным працэсам яе развіцця ў сучасны перыяд.

Матэрыяльнае адзінства свету, узаемасувязь прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, з аднаго боку, і бесперапынная «цякучасць», разнастайнасць наваколнага свету, з другога, не дазваляюць чалавеку адразу ахапіць увесь свет ва ўсёй яго паўнаце, што з'яўляецца аб'ектыўнай падставай узнікнення спецыфічных сродкаў яго пазнання, у тым ліку розных тэрмінасістэм. Так, у тэрмінасістэмах сярод семантычных пераўтварэнняў слова з мэтай намінацыі значнае месца належыць метафарызацыі. Змяненне значэння слоў шляхам метафарызацыі з'яўляецца крыніцай якаснага ўзбагачэння мовы, дзякуючы чаму забяспечваецца эканомія моўных сродкаў. Разам з тым гэта адзін з найбольш старажытных і эфектыўных шляхоў семантычнага развіцця слоўнікавага складу.

Працэс метафарызацыі абумоўлены ўласцівым для носьбітаў мовы ўменнем пры назіранні за рэчаіснасцю вылучаць пэўныя якасці прадметаў, пазнаваць адны прадметы праз другія, а новыя з'явы — праз параўнанне іх са старымі, ужо вядомымі.

Метафарычны перанос наймення — вельмі распаўсюджаны ў шматлікіх тэрмінасістэмах від семантычных пераўтварэнняў. Мы разумеем метафару як вынік метафарычнага пераносу, а метафарычны перанос як перанос назвы аднаго паняцця на другое па падабенстве прымет гэтых паняццяў. «Найменне таго ці іншага прадмета або з'явы пераносіцца на другі прадмет ці з'яву ў выніку іх падабенства, супадзення тых ці іншых прымет, якія ў даны момант расцэньваюцца як істотныя. Пры метафары адзін прадмет (з'ява) прыпадабняецца да другога, прычым «вобразнасць» такога метафарычнага наймення ў розных выпадках з'яўляецца рознай» (Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964. С. 57—58).

Метафара з'яўляецца вынікам параўнання. Для метафарычнага ўтварэння з'яўляюцца абавязковымі: 1) супастаўленне спецыяльнага і агульнавядомага паняццяў; 2) абазначэнне спецыяльнага паняцця словам-назвай агульнавядомага паняцця.

Супастаўленне можа адбывацца паводле адной прыметы або некалькіх прымет, як істотных, так і неістотных для спецыяльнага паняцця. Падставай для пераносу служыць адзінства прымет новых і раней

вядомых паняццяў. Працэс выяўлення агульных уласцівасцей ці прымет двух паняццяў адбываецца свядома — шляхам супастаўлення, у выніку якога вычляняюцца з агульных прымет найбольш інфарматыўныя з пункту погляду аўтара называння. Паміж аб'ектам, што перадае сваю назву, і аб'ектам тэрміналагізацыі пасрэднай выступае агульная прымета (А. А. Патабня называе яе *tertium comparationis*), якая і кладзецца ў аснову новага наймення.

Да тэрмінаў з ярка выражанай матывацыяй можна аднесці наступныя адзінкі, у аснове пераносу якіх пераважаюць прыметы:

а) падабенства формы: *званочак* (адна-, двух- і шматгадовая травяністая расліна сямейства званочкавых), *кошык* (суквецце ў сланечніку і рамонку-нівяніку), *конік марскі* (марская рыбка, галава якой падобна на конскую), *трубка* (орган жывога арганізма), *тычынка* (орган у кветкавых раслінах, у якім утвараецца пылок), *шыйка* (частка цела прэснаводнага рака);

б) падабенства колеру: *бялянка* (шапкавы ядомы грыб сямейства сыраежкавых), *чарнец* (птушка сямейства качыных);

в) падабенства функцый: *лоцман* (марская рыба сямейства стаўрыдавых), *нырэц* (вадаплаўная птушка падсямейства качак атрада гусепадобных).

Асноўныя віды пераносу пры метафарычным тэрмінаўтварэнні — гэты пераносы паводле падабенства формы, колеру і функцыі. Але ў некаторых тэрмінаў метафарычна вызначыць адну прымету, на аснове якой адбыўся метафарычны перанос. Прыметы пераносу могуць так узаемакладвацца, узаемаперакрыжоўвацца, што іх цяжка расчляніць. Вельмі пераплецення, дыфузныя прыметы ляжаць у аснове такіх, напрыклад, тэрмінаў: *каробачка* (сухі плод расліны, у якім знаходзіцца насенне) — падабенства формы і функцыі; *чаранок* (вузкая частка ліста, якім ён прымацоўваецца да сцябла) — падабенства формы і функцыі; *кара галаўнога мозгу* (паверхневы слой галаўнога мозгу ў вышэйшых пазваночных жывёл і чалавека) — падабенства ў размяшчэнні, форме і прызначэнні.

Нярэдка пры метафарычным тэрмінаўтварэнні дадатковай з'яўляецца асацыятыўная прымета. Прыродазнаўчая тэрміналогія, у якой шмат слоў, утвораных шляхам метафарызацыі, яскрава сведчыць аб своеасаблівасці асацыятыўных сувязей пры пераносе назвы.

Адносна характару асацыятыўных сувязей, што садзейнічаюць метафарызацыі, думкі вучоных разыходзяцца. Е. М. Галкіна-Федарук, Я. І. Калмыкова і інш. сцвярджаюць, што метафарызацыя адбываецца пры наяўнасці падабенства паміж істотнымі прыметамі двух прадметаў. М. М. Пакроўскі, А. С. Ліцвіненка, В. І. Нікіфарова лічаць, што з вобразам звязваецца не якая-небудзь асобная прымета, а ўвесь змест абагульнення. Мы прытрымліваемся пункту погляду тых даследчыкаў, якія лічаць, што метафарызацыя можа адбывацца пры супадзенні або толькі падабенстве асобных рыс прадмета, г. зн. пры ўзнікненні нават аддаленых асацыяцый. Напрыклад, *адмірал* (вялікі дзённы матыль сямейства німфалід) — паводле чырвонага колеру палос на крыльцах і асацыяцыі; *багало* (драпежнае насякомае) — паводле знешняй формы, што нагадвае позу чалавека ў час малення, і асацыяцыі; *бычок* (рыба атрада акунепадобных) — паводле формы галавы і асацыяцыі; *калматка* (аднагадовая травяністая расліна сямейства складанакветкавых) — паводле формы і асацыяцыі; *крышталік* (частка вока ў выглядзе дваякавыпуклай празрыстай лінзы) — паводле ўласцівасці і асацыяцыі; *наезнік* (насякомае атрада перапончатакрылых падатрада паразітычных) — паводле формы, функцыі і асацыяцыі; *перасмешка зялёная* (птушка сямейства валасянкавых атрада вераб'іных) — паводле функцыі і асацыяцыі. Падобныя тэрміны адрозніваюцца ад раней разгледжаных тым, што ў іх аснове ляжаць аб'ектыўныя прыметы пераносу (колер, форма, функцыя і інш.) і разам з тым абавязкова прысутнічае асацыяцыя, без якой агульнавядомыя і навуковыя паняцці цяжка супаставіць.

Пад аб'ектыўнымі прыметамі мы разумеем такія, якія могуць быць успрыняты органамі пачуццяў чалавека, пад суб'ектыўнымі — тыя, якія ўяўляюць сабой вынік абстрактнага абагульнення гэтых прымет у свядомасці чалавека.

Вылучаецца ў прыродазнаўчых тэрмінасістэмах і група тэрмінаў, у якіх вельмі складана вызначыць матывацыю і асацыятыўныя сувязі, паколькі ў іх аснову былі пакладзены не самыя інфарматыўныя, неістотныя адзнакі. Напрыклад: *братаўка* (аднагадовая паўпаразітычная расліна сямейства залознікавых); *каралёк* (птушка атрада вераб'іных); *касталом* (двух- і шматгадовая травяністая расліна сямейства бурачнікавых); *перавозчык* (птушка сямейства сяўцоў атрада сеўцападобных).

Цяжкасць вызначэння зыходнага першапачатковага значэння тлумачыцца, магчыма, тым, што назва, перанесеная на новы прадмет ці з'яву, раней функцыянавала ці функцыянуе зараз у мове з першасным метафарызаваным значэннем. На падставе пэўных асацыяцый яе ўзялі для назвы новага прадмета. Сэнсавыя пераходы могуць адбывацца неабмежавана, у сувязі з чым характарыстычная прымета ў кожным новым слове атрымлівае новыя адценні. Кожны наступны семантычны знак усё больш аддаляецца ад першапачатковай характарыстычнай прыметы, што ўскладняе выяўленне асацыятыўных сувязей паміж аб'ектам і матывацыяй пераносу.

Калі б у аснове метафарызацыі заусёды ляжалі самыя істотныя, ярка выражаныя прыметы пазнаваемага паняцця, то не ўзнікала б праблема высвятлення асацыятыўных сувязей. А паколькі выяўленню іх папярэднічаюць скрупулёзныя і глыбокія этымалагічныя і семантычныя даследаванні, то гэта сведчыць пра тое, што «істотная прымета» — паняцце ўмоўнае і індывідуальнае. Характарыстычная прымета і асацыятыўныя сувязі — вынік уяўленняў, якія ўзніклі ў батанікаў ці заолагаў у працэсе пазнання і імянавання адпаведнага аб'екта.

Большасць прыродазнаўчых тэрмінаў вызначаецца правільна арыентаванымі асацыяцыямі. Аднак існуе група і так званых няправільна арыентаваных тэрмінаў. Напрыклад, *валіры* (род лятучых мышэй сямейства лістаносаў). Гэтая назва не адпавядае характару жывлення. Вампір корміцца насякомымі і пладамі. Тут назіраецца супрацьпастаўленне плана зместу плану выражэння. У тэрмінасістэмах падобныя назвы выкарыстоўваюцца традыцыйна як умоўна замацаваныя за пэўнымі аб'ектамі. Сапраўдныя ж крывасмокі — гэта лятучыя мышы родаў *Desmodes* і *Diphylla*.

Метафарызацыя ў прыродазнаўчай тэрміналогіі — працэс, характэрны перш за ўсё для канкрэтнай лексікі. Метафарычнае утварэнне на базе абстрактнай лексікі — з'ява значна менш прадуктыўная. Можна сцвярджаць, што метафарызацыя — актыўны від семантычнага ўтварэння ў тэрміналагічных сістэмах прыродазнаўчых навук.

Т. М. САЎЧУК

КАНСТРУКЦЫІ НЯЗГОДЫ Ў ТЭКСТАХ РУСКІХ І БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗАК

У сітуацыях просьбы, запрашэння, парады, прапановы волевыяўлення (і мэтавыя ўстаноўкі) адрасанта стымулююць яго суб'екта да таго ці іншага дзеяння. Рэплікай-рэакцыяй у пабуджальных моўных сітуацыях можа быць адмоўны адказ.

Самым частотным спосабам рэалізацыі гэтай інтэнцыі ў рускіх і беларускіх казках з'яўляюцца фразы са словам *нет* (бел. *не*). Выказаная такім чынам нязгода або адмова з'яўляецца рэакцыяй на просьбу, якая можа мець розную ступень інтэнсіўнасці (ад самой мяккай да катэгарычнай) і быць або выражанай дзеяслоўным імператывам (рус. «Позцелуй меня», — говорит голубь голубке. «Нет, ты меня позабудешь...» (А2, 204))¹, або прадстаўленай у форме пытання (бел. «Калеўна пытае: — Можа, гэты ручнік прадажны? — Не... не прадажны, але заветны» (ЧК1, 515)).

З дапамогай адмоўнага слова перадаецца таксама адмоўны адказ а) на просьбу аб дазvole што-небудзь зрабіць, г. зн. забарона (рус. «Матушка! Позволь мне потянуться», — «Нет, душечка!..» (А2, 381)); б) на рознага роду прапановы (бел. «...дзед гаворыць дачцы: — Будзем з табою, дачушка, жаніцца! — Не, татулька...» (КЖ, 326)); в) на запрашэнне